

અમેરિકામાં ભારતીય શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીતની મહેફિલ

૧૯૬૫-૭૦ના સમયગાળામાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનો અમેરિકામાં પ્રચાર-પ્રસાર થયો તેનું શ્રેય મુખ્યત્વે પં. રવિશંકરનાં સિતારવાદનને જાય છે. તે આકસ્મિક કે અનાયાસે નથી થયો, તેની પાછળ પંડિતજીની અનેક વર્ષોની લગન, મહેનત અને તપસ્યા છે. આજે પણ ભારતની બહાર મહેફિલ કરનારા કલાકારોમાં મુખ્યત્વે વાદકકલાકારો જ છે. સાંસ્કૃતિક દળની સાથે વિદેશ જનારાઓમાં ક્યારેક એકાદ ગાયકકલાકારનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નૃત્ય તથા વાદનની સાથે વિવિધ મનોરંજનના કાર્યક્રમોમાં શાસ્ત્રીય સંગીત પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે, પરંતુ ગાયકકલાકારની સંપૂર્ણ મહેફિલ થઈ હોય એવા પ્રસંગ ઓછા જ આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (United Nations) તરફથી કર્ણાટક સંગીતના પ્રખ્યાત ગાયિકા એમ. એસ. શુભલક્ષ્મીનો કાર્યક્રમ થયો હતો, પરંતુ તેનું આયોજન કોઈ જુદા જ કારણે થયું હતું. અમેરિકી વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં કર્ણાટક સંગીતના ઘણા કલાકાર કર્ણાટક સંગીત શિખવાડી રહ્યા છે. વિચારવાની વાત એ છે કે, એમનામાં પણ વધારે તો વાદકકલાકારો જ છે.

‘કંઠ્ય સંગીત’ ભારતીય સંગીતનો આત્મા છે. ભારતીય સંગીતના મર્મને સાચી રીતે જાણવું હોય તો કંઠ્ય સંગીત જ સાંભળવું જોઈએ. ગત થોડા વર્ષોમાં ભારતીય વાદકોએ પોતાના વાદની સુપ્તશક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને કંઠ્ય સંગીતથી ભિન્ન તથા સ્વતંત્ર વાદ શૈલી અપનાવી છે, પરંતુ આજે પણ બધા વાદકોનો મૂળ આધાર કંઠ્ય સંગીત જ છે, તેનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. વાદ સંગીત પહેલા ગાયકની સંગત સુધી જ સીમિત હતું. કર્ણાટક સંગીતમાં કેટલાક યુવા કલાકારો, જેઓ પરંપરામાં રહીને પણ ભીડથી હટીને કંઈ નવું કરી બતાવવા ઇચ્છે છે, તેમનો અપવાદ છોડી દેવામાં આવે તો આજે પણ વાદકકલાકાર ગાયનનું જ અનુકરણ કરે છે, તેમ છતાં ભારતની બહાર વાદ સંગીત જ વધારે લોકપ્રિય થઈ રહ્યું છે. વિગત અનેક વર્ષોમાં પં. રવિશંકર, ઉ. અલી અકબર ખાં જેવા શ્રેષ્ઠ વાદકોએ અમેરિકાના સંગીતરસિકોને ભારતીય સંગીતના સંસ્કાર આપ્યા છે, પરંતુ ત્યાં જે સંભળાવવામાં આવ્યું અને સંભળાવવામાં આવી રહ્યું છે, તે મુખ્યત્વે વાદ સંગીત જ છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સામાન્ય અમેરિકન વ્યક્તિ, ભારતીય સંગીત એટલે કે ‘રવિશંકર અને તેમની સિતાર’ એટલું જ જાણે છે.

રવિજીએ ભારતની બહાર સંગીતપ્રચાર કરવાનું ચોક્કસ જ મહાન કાર્ય કર્યું છે. તેના કારણે વિદેશમાં સંગીતપોષક જમીન તૈયાર થઈ ગઈ છે. તો પણ ગાયકકલાકારોને પોતાની જડ ત્યાં મજબૂત બનાવવામાં કંઠ્ય સંગીતના પ્રચાર માટે આજે પણ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડી રહ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે, પરસ્પરવિરોધી સંગીત પદ્ધતિ, ભાષાની સમસ્યા, અવાજ નિર્મિતિનું ભિન્ન તંત્ર તથા હાર્મની-મેલોડી એવી ચાર સીમાઓ પર સંઘર્ષ કરવો પડે છે. વાદ સંગીતમાં ભાષા અને વાદના અવાજની કોઈ અડચણ નથી હોતી તેથી

વાદકકલાકારનું કામ એ સંદર્ભે સરળ થઈ જાય છે, સાથે જ તબલાંની સાથે તેની સવાલ-જવાબની જુગલબંધી પણ બહુ મોટા આકર્ષણ-સમી સિદ્ધ થઈ છે.

એવી પાશ્ચાત્યભૂમિમાં ૧૯૭૧માં મેં પહેલી વાર અમેરિકા જવાનું વિચાર્યું. એક પ્રકારનું સાહસ જ કહેવાય. એક તો નવો દેશ જોવાની ઇચ્છા હતી. બીજું, ભારતીય કંઠ્ય સંગીત સાંભળ્યા પછી અમેરિકન શ્રોતાઓની પ્રતિક્રિયાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હતી. પાશ્ચાત્ય સંગીત સાંભળવાની પણ ઇચ્છા હતી તેવી જ રીતે ભારતીય સંગીત એમને સંભળાવવાની પણ ઇચ્છા હતી. મેં અમેરિકા પ્રસ્થાન કર્યું, તે મારી ઇચ્છાશક્તિ અને ત્યાંના સ્નેહીઓના આશ્વાસન પર. પ્રવાસની ખાસ યોજના કે વ્યવસ્થા નહોતી કરી. ફક્ત ગાયનની જ સંપૂર્ણ મહેફિલનું આયોજન અભારતીય શ્રોતાઓ માટે કરવું, પોતાનામાં એક નવી વાત હતી, અનન્ય પ્રયોગ હતો. કંઠ્ય સંગીતની સુંદરતા જે ભારતીય સંગીતનો આત્મા છે, તેને સંગીતપ્રેમીઓ સુધી પહોંચાડવાનો મારો પ્રયાસ હતો. લગભગ તો હું હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતની પહેલી ગાયિકા છું જેણે ફક્ત ગાયનની જ સંપૂર્ણ મહેફિલોના હેતુથી પશ્ચિમી દેશોની યાત્રાઓ કરી છે. તે પોતાનામાં એક આહ્વાન અને સાહસપૂર્ણ કાર્ય કહી શકાય.

અમેરિકામાં મારા કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે મરાઠી સંગીતપ્રેમી અને ઈન્ડિયન એસોસિયેશનનાં ઉપક્રમે થયા. તે સિવાય વિશ્વવિદ્યાલયોના સંગીત વિભાગમાં કે એશિયન સ્ટડીઝ ડિપાર્ટમેન્ટમાં, કેટલાક 'યોગા સેન્ટર્સ' પર, તો કેટલાક અંગત સ્તર પર થયા. તે સિવાય ટી.વી. અને રેડિયો કેન્દ્રોનો અનુભવ મળ્યો.

આસપાસનું પરિસર બદલાય છે ત્યારે કલાવિષ્કારમાં પણ અજાણતામાં જ ફરક પડી જાય છે, કરવો પડે છે, જો તમને લાગે કે તમારા આનંદમાં સામેવાળા પણ સહભાગી થાય તો. અમેરિકા જતી વખતે મારા મનમાં એ જ ડર હતો કે શું-શું બદલવું? પંદર મિનિટમાં ખ્યાલ સમાપ્ત કરવો, લય થોડી દ્રુત રાખવી, તાનોને પ્રાધાન્ય આપવું, વગેરે-વગેરે. હું મારું ગણિત ગોઠવતી રહેતી, પણ જવાબ બરાબર જ હશે તેની ચોક્કસતા નહોતી.

૧૯૬૯માં જ્યારે હું પોતાના ગાયન કાર્યક્રમો માટે ઈંગ્લેન્ડ ગઈ હતી, ત્યારે લંડનનાં 'આલ્બર્ટ હોલ'માં રવિજનો કાર્યક્રમ સાંભળવા માટે ખાસ ગઈ હતી. એમના જેવા અનુભવી વાદક વિદેશી શ્રોતાઓની મહેફિલમાં કેવાં રંગ ભરે છે, તે હું જોવા માગતી હતી. સાચું કહું તો ભારતની અને ભારતની બહારની મહેફિલોની આવી તુલના કરવી એ બરાબર નથી. આનંદ નિર્મિતિ એ જ મહેફિલનું લક્ષ્ય હોય છે, એવું માની લઈએ તો આવી તુલના પણ એકદમ ખોટી હોઈ શકે.

આખરે રવિજનો અનુભવ વાદકકલાકારનો હતો. ગાયનની મહેફિલમાં કેવા રંગ ભરી શકાય, તેનો વિચાર ગાયકકલાકારે જ કરવો પડશે. શું ગાવું જોઈએ, કેવી રીતે ગાવું જોઈએ કે જેનાથી અમેરિકી શ્રોતા તરબોળ થઈ જાય. ઘણો વિચાર કર્યા પછી નક્કી કર્યું કે કોઈ પરિવર્તન નથી કરવું, ફક્ત પ્રારંભમાં એક નિવેદન કરવું.

અમેરિકાના પ્રથમ કાર્યક્રમ વખતે હું કોઈ પણ અનુમાન કરવાની સ્થિતિમાં નહોતી. મુંબઈથી પ્રસ્થાનના સમયે એવું લાગતું હતું કે વધુ નહીં તોયે તબલાં સંગતકારને લેવો જોઈએ, પરંતુ ટિકિટ ખર્ચની મોટી રકમ, અને એક વ્યક્તિનો અમેરિકામાં રહેવાનો વધારાનો ખર્ચ અને સાથે જ તેનું વેતન. મારું જ કંઈ ઠેકાણું નહોતું, એવામાં સંગતકારની જવાબદારી લેવાનું શક્ય નહોતું. મજબૂરીથી આ વિચાર ત્યાગવો પડ્યો. ત્યાં તે સમયે

જે ઉપલબ્ધ હોય તે તબલાંવાદકને લેવો. જ્યાં કોઈ તબલાં પર હાથ રાખવાવાળું પણ ન મળે, ત્યાં ફક્ત તાનપૂરા પર જ ગાવું, એવી પૂર્વ માનસિક તૈયારી કરી હોવા છતાં દરેક કાર્યક્રમની પૂર્વરાત્રિએ સંગતકારની ચિંતાથી ઊંઘ ઊડી જતી. ક્યારેક કલ્પનાથી વધુ સારા તબલાં સંગતકાર મળી જતાં, તો ક્યારેક એકતાલની બંદિશો દાદરા-કહેરવામાં ગાઈને સમજૂતી કરવી પડતી.

બે-ત્રણ કાર્યક્રમ પછી મને અહીંની આખી સ્થિતિનો અંદાજ આવી જશે એવું મારું અનુમાન ખોટું પડ્યું. નવો કાર્યક્રમ, નવી સમસ્યા, હું કલ્પના પણ નહોતી કરી શકતી. આ કાર્યક્રમમાં મને જે મુશ્કેલીઓ પડી, તેમાંથી કેટલીક તો સાંભળવા જેવી છે.

ભારતથી અમેરિકા ગયેલા ભારતીયો ભણેલા અને વધુ ભણતર લેવાનાં કે નોકરીના ઉદ્દેશ્યથી ત્યાં જતા હોય છે. વિદેશ જઈને પાંચ-છ વર્ષ નોકરી કરવી, કંઈક શીખવું, પૈસા કમાવા અને ભારત પાછા આવી જવું. એવી યોજના બનાવીને જનારા ભારતીય યુવાનો ત્યાંની સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ નથી થઈ શકતા, ત્યાંના વાતાવરણ સાથે સમરસ નથી થઈ શકતા. નોકરી હોય તો સવારે જ કામ પર નીકળી જવું, સાંજે પાછું આવવું. અમેરિકામાં કમરતોડ મહેનત કરવી પડે છે. બહાનાં નથી ચાલતાં. રજાની પ્રથા, નહીં બરાબર છે. આપણે ત્યાં આપણે સામાન્ય રજા કોઈ પણ રીતે લઈ શકીએ છીએ. તેમાં પૂર્વ સ્વીકૃતિની જરૂર નથી હોતી. ત્યાં તમે એવી રીતે રજા પર નથી જઈ શકતા. લાંબી રજા એટલે નોકરીને ખતરામાં મૂકવા જેવું છે. લોકો સીધી નોકરી જ છોડી દે છે, કારણ કે તમારા વગર પણ કંપનીનું કામ ચાલી શકે છે, તો તમારી જરૂર નથી, એ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પાછી બીજી નોકરી શોધો. ‘Permenant’ એ શબ્દ તો ત્યાંના લોકો જાણતા જ નથી.

૧૯૬૯માં હું પહેલી વાર ઇંગ્લેન્ડ ગઈ તો તે દિવસે મારી બહેનને રજા હતી. તે જ દિવસે પહોંચે એવી ફ્લાઈટ લેવી પડી. “તું બીજા કોઈ દિવસે આવશે તો હું ઍરપોર્ટ પર નહીં મળું.” એવું તેણે સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું. અઠવારિયામાં પાંચ દિવસ ખૂબ મહેનત કર્યા પછી કોઈ પણ શનિવાર-રવિવારની રાહ જુએ જ. તેમાં પણ પોતાના કામ જાતે જ કરવાં પડે એટલે નવરાશનો સમય ન જ મળે. અઠવારિયાની સાફસફાઈ, ધોલાઈ, બજાર-હાટ વગેરે કામ શનિવાર-રવિવારની રજામાં પતાવવાનાં, અને તેમાં જો સમય મળે તો પોતાની પસંદગીનાં કામ માટે બચાવવાનો. વીક-એન્ડમાં ક્યાંક જવાનું ન હોય તો જ બાકીના સમયમાં તબલાં-પેટી હાથ પર લેવાય. સંગત કરે તો કોની? ભૂલથી જો કોઈ ગાવા-વગાડવાવાળું આજુબાજુમાં રહેતું હોય તો ક્યારેક મહેફિલ જામવાની સંભાવના હોય. તો પણ સંગીતના પાગલ પ્રેમી આ બધી તકલીફ હોવા છતાં ભારતીય સંગીતમાં પોતાની રુચિ જાળવી રાખે છે. વિદેશમાં જ અમારા ઘિરકવા અને ગોવિંદરાવ દંભે છે. સ્થાનીય સંગત-કલાકારની ઉપલબ્ધતા ન હોય ત્યારે બહારથી કોઈને બોલાવી લેવા પડે છે. અમેરિકામાં જ્યારે ઈચ્છીએ ત્યારે કામની રજા શક્ય નથી, એટલે મનગમતો સંગતકાર આવશે જ એવું નક્કી નથી હોતું. માની લો કે તે આવે પણ, તો આવવા-જવાનો ભારે યાત્રાખર્ચ અને તેનું પુરસ્કારિક વેતન! આમાં તેનો દોષ નથી. ઘણા લોકો તો જમાવીને પૈસા લે છે. આ બધું તમારા બજેટમાં બેસે છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી નિર્ણય લેવો પડે છે. તે કેવું વગાડે છે તેનો વિચાર કરવા કરતાં મંચ પર તબલાંવાદક બેઠેલો દેખાવો જોઈએ, એ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. બેરોજગાર લોકોએ કામચલાઉ જ્ઞાન પર તેને ફૂલટાઈમ પ્રોફેશન બનાવ્યું છે. વાદકની પાસે તેના પોતાના

રંગ હોય પણ એવું નથી હોતું. એટલે છેલ્લી ઘડીએ કોઈના પગ પકડો. ક્યાંક-ક્યાંક એવા સંગતકાર મળ્યા જે પોતાના તબલાં, હાર્મોનિયમ જાતે ઉઠાવીને લાવતા, કાર્યક્રમની ટિકિટનું વેચાણ કરતા અને સંગત પણ કરતા.

એક વાર એવું થયું કે કાર્યક્રમના એક કલાક પહેલા તબલચી મહોદય પધાર્યા. મેં વિચાર્યું કે આવી ગયા છે તો સાજ મેળવીને જોઈ લઈએ. તો એ મને પૂછવા લાગ્યા, “તમારાં તબલાં ક્યાં છે?” હું તો ફસાઈ ગઈ. કાર્યક્રમના એક કલાક પહેલા તબલાંની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ હતી. વિશ્વવિદ્યાલયના કારણે વસેલા એ ગામમાં ફક્ત શિક્ષણ હેતુ જ નિવાસ કરનારા લોકો રહેતા હતા. ઘરે-ઘરે ફોન કરીને પૂછ્યું એમ કહું તો એ અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય. અંતે એક પાદરી મહોદયના ભોંયરામાં તબલાંની જોડ પડી છે એવી ખબર મળી. ફરી ફોન પર ફોન, દોડાદોડ. પાદરી મહાશયનું ઠેકાણું મેળવ્યું અને ભોંયરામાં બાંધેલી તબલાંની જોડ બહાર કઢાવી. તે ફક્ત નામ માત્રનાં જ તબલાં હતા, શાહી નીકળી ગઈ હતી અને દોરી તૂટેલી હતી, પણ શું કરીએ? એ જ જોડ લઈને અમે મંચ પર પ્રવેશ કર્યો અને કાર્યક્રમ આપ્યો, આપ્યો શું જેમ-તેમ પતાવ્યો.

બીજી જગ્યાએ તબલચી મહારાજને ફક્ત ત્રણ તાલ જ વગાડતા આવડતા હતા. તીનતાલ, દાદરા અને કહેરવા. નાનપણમાં કોઈ સમયે ભજનની સાથે વગાડવા માટે આ તાલ શીખ્યા હતા. ત્યાર પછી કોઈ રિયાજ નહીં, હાથમાં એક જેવો લય નહીં. એક મિનિટમાં ખ્યાલનો તરાના થઈ જતો. થોભીને ફરીથી શરૂઆત કરવી પડતી હતી. એક મિનિટ પછી ફરી એવું જ.

કોઈના દોષ બતાવવા ઈચ્છું છું, એવું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન છે. ત્યાંના નિવાસી પ્રેમથી સંગત કરે છે, પોતાનો સમય આપે છે. તેમનો રિયાજ નથી, તો તેઓ શું કરે? કોઈના આગ્રહના લીધે કે કોઈનું કામ ન અટકે એ કારણે સહયોગ માટે આગળ આવે છે. આવા સમયે કણ્ઠક સંગીતવાળાની મને ઈર્ષ્યા થવા લાગે છે. સીધા હાથથી તાલ આપીને ગાઈ લે છે. તાલ સંગત ન પણ હોય તો પણ ચાલી જાય છે. શ્રોતા પણ આ વાતથી ટેવાયેલા હોય છે.

તાનપૂરો

ગાયકકલાકાર માટે શાસ્ત્રીય સંગીત પ્રસ્તુત કરતી વખતે તાનપૂરો હોવો અનિવાર્ય છે. દરેક ગામમાં તાનપૂરો મળી જ જાય, એવું નથી હોતું. ક્યાંક મળી પણ જાય તો આપણા સ્વરનો ન હોય. મારા સ્વરના તારના ચાર-પાંચ સેટ મેં મારી સાથે રાખ્યા હતા. સન ૧૯૬૮માં હું જ્યારે લંડન અને યુરોપમાં ફરી ત્યારે મારી કેબિનમાં મારો તાનપૂરો મારી સાથે રહેતો; ક્યાંયે કોઈ મુશ્કેલી નથી થઈ. પરંતુ સન ૧૯૭૧માં અમેરિકા જતી વખતે તાનપૂરાએ ખરેખર રડાવી દીધી. ‘ઝેર ઈન્ડિયા’થી લઈને બધી ઝેરલાઈન્સમાં મારી યાત્રા થઈ, પરંતુ દરેક વિમાનની કેબિનમાં તાનપૂરો રાખવાની સખત મનાઈ હતી. “બીજી બેંગ્સની સાથે તાનપૂરો લગેજ હોલ્ડમાં મોકલો. કેબિનમાં લઈ જવો હોય તો અડધી ટિકિટનાં પૈસા ભરો.” એવું વિમાનવાળા ચોખ્ખું કહી દેતા. તે દિવસોમાં હાઈજેકની ઘટનાઓ ખૂબ વધી ગઈ હતી. કોઈને શંકા થતી કે તાનપૂરામાં શસ્ત્ર છુપાવ્યાં હોય, તો કોઈ એમ વિચારતું કે તાનપૂરાની અંદર સ્મગલિંગનો સામાન છુપાવ્યો હોઈ શકે. એટલું સારું હતું કે કોઈએ તાનપૂરો ખોલીને બતાવવાની વાત ન કરી. ફોરેન એક્સચેન્જનાં અભાવમાં તાનપૂરાની ટિકિટ કઢાવવી શક્ય

નહોતી. અંતે એક સખત કાર્ડબોર્ડની પેટી તૈયાર કરાવી. તેમાં ફોમ જેવું મુલાયમ પેકિંગ મટીરિયલ નાખ્યું અને ભગવાનનું નામ લઈને યાત્રા આરંભ કરી. વિમાનમાં બેઠા પછી મારો તાનપૂરો મને પાછો મળ્યો ત્યાં સુધી મારા જીવમાં જીવ નહોતો. બારીની પાસે જગ્યા મળવા છતાં મારું બધું ધ્યાન તાનપૂરા તરફ જ હતું. બાજુમાં કોઈ વાતોડિયો યાત્રી બેઠો હોય તો હું હેરાન થઈ જતી. તે શું પૂછી રહ્યો છે તે પણ હું સમજી નહોતી શકતી, કારણ કે મારું બધું ધ્યાન તો તાનપૂરામાં જ હતું. વિમાન થોડું પણ ઉપર-નીચે થઈ જાય તો ખૂબ ડર લાગતો કે મારો તાનપૂરો ખબર નહીં મને કઈ હાલતમાં મળશે? અમેરિકા અને કેનેડામાં આંતરપ્રાંતીય ઉડાનોમાં અપવાદ રૂપ મારો તાનપૂરો મારી બાજુવાળી સીટ પર બેસી શક્યો. સીટની નીચે મૂકી શકાય એવી જ સાઈઝના પેકેટને કેબિનમાં મૂકવાની અનુમતિ છે અને તેનું સખતાઈથી પાલન કરવામાં આવે છે, એ પણ ઉલ્લેખનીય છે. લગેજ હોલ્ડમાં જો તાનપૂરાને નુકસાન થાય તો તેની ભરપાઈ કરવા ‘ઍર ઇન્ડિયા’ કંપની રાજી નહોતી. જો એવું થાય તો પણ તાનપૂરાને દુરસ્ત (repair) કરવા માટે આપણા ‘મિરજકર’ પણ ત્યાં નથી. ‘તકલાદી (handle with care)’ એવું લખીને સામાન મોકલવો હોય તો તેનું પેકિંગ સારી રીતે કરવું પડે. ઍરલાઈન્સ તરફથી પહેલા તેની માન્યતા પણ લેવી પડે. મજાની વાત એ છે કે તાનપૂરાનો વીમો કરવા કોઈ રાજી નહોતું, તેથી એનો પ્રશ્ન જ નહોતો. મજબૂત પેકિંગ એટલે કે વજનદાર પેટી. તેનું લગેજ કોણ ભરશે? આટલી વજનદાર પેટી ઉઠાવશે પણ કોણ? ત્યાં ફૂલી નથી હોતા, જો મળી પણ જાય તો ભારે ભરખમ પૈસા આપવા પડે, જે મારા માટે ખૂબ મોંઘું હતું. એવામાં એક હાથમાં તાનપૂરો, બીજા હાથમાં કપડાંની બેગ તથા અન્ય સામાન. વજનના લીધે પગ પણ નહોતા ઊપડતાં. દરેક યાત્રી પાસે પોતપોતાનો સામાન, મદદ માટે કોને પૂછીએ? એક બેગ મૂકી આવવાની, પછી બીજી લાવવાની. આખી યાત્રામાં આવું જ કરવું પડ્યું.